

## Uusi lugemismudeleid kirjandusklassika käsitlemisel<sup>1</sup>

**Maarja Vaino**

A. H. Tammsaare muuseumi juhataja, PhD

Kirjandusklassika on kahtlemata valdkond, mis vajab regulaarset, lausa pidevat ülelugemist. Ühelt poolt „käsikirjad ei põle”, teisalt aga võivad nad lihtsalt tol muda, kui kaob aktiivne side kaasaja ja teksti vahel. Iga põlvkond tahab tüvitekste uuesti mõtestada ja peabki seda tegema, leidma sealt enda jaoks olulised teemad ja probleemid. Või avastama sealt seda, mida on avastatud ennegi, lihtsalt avastajad ise teevad seda esimest korda. Kirjandusklassika ei loo mitte ainult kultuurilist järjepidevust, vaid tegeleb ka väärtushinnangute kujundamisega. Rääkimata ilukirjandusest kui väljendusrikkuse varasalvest – suurem sõnavara on otseses seoses suutlikkusega tajuda tegelikkust mitmekülgselt ja sellest rääkida.

Seega tuleb kirjandusklassikaga tegelda – ennekõike lugeda, aga selle juurde ka seletada. Koolilastelt ei saa nõuda, et nad märkaksid ise teksti mitmetasandilisust. Ka õpetajate jaoks on oluline olla kursis värskete uurimustega, et uute tõlgendusmallide kaudu loetut põnevamaks muuta.

Kadriorus asuvas Tammsaare muuseumis oleme välja töötanud terve hulga eri tüüpi haridusprogramme – tekstiseminarist aktiivõppeni. Üks n-ö aktiivõppe programmidest on näiteks koos Tallinna ülikooli haridusinnovatsiooni keskusega koostatud muuseumitund „Võim ja vaim 1930. aastate Eesti Vabariigis”, mis lõimib ajaloo, kirjanduse ja eesti keele õpet. Eriti oluliseks peame aga Tammsaare ilukirjanduslike tekstide lahti muukimist, et oleks arusaadav, miks peetakse Tammsaaret meie suurimaks kirjanikuks.

Üks edukamaid muuseumitunde on olnud programm „Romaani „Põrgupõhja uus Vanapagan” lugemismudeleid”. Keskendume selles

<sup>1</sup> Artikli aluseks on eesti keele metoodika päeva kirjanduse töötoas peetud ettekanne 6. novembril 2014 Narva kolledžis.

kaheksale märksõnale ja lugemismudelile: teoloogiline, eksistentsialistlik, ühiskonnakriitiline, hullumeelsus, maailmakirjandus, mütoloogia, apokalüptiline ning armastusromaan. Iga lugemismudeli puhul räägime kõigepealt läbi termini tähenduse (eriti vajavad seletamist teoloogiline, eksistentsialistlik ja apokalüptiline lugemismudel, sest need sõnad ei ole lastele tuttavad) ning seejärel vaatame, kuidas romaanis neile määratlustele vasteid leida. Olgu näide muuseumi haridusprogrammi tekstist:

„1939. aastal ilmunud „Põrgupõhja uus Vanapagan” haakus II maailmasõja eelõhtul populaarseks saanud eksistentsialismiga. See mõtte- ja kirjandusvool lähtus inimese mõistmisel tema eksistentsist, millele ei eelne mingit etteantud olemust või ideed. Nõnda vastandusid eksistentsialistid arusaamale, et inimene on Jumala loodud olend. Inimesel on vaba tahe luua ise endale väärtusi. See aga tekitab ängi, sest nii vastutab inimene kõikide otsuste ja tegude eest ja tal puudub õige-vale mõõdupuu. Seepärast leidsid eksistentsialistid, et inimesed on justkui maailma heidetud ega tunne end siin kunagi päriselt kodusena. Kui „Põrgupõhja uue Vanapagana” proloogis loob Tammsaare olukorra, et Jumal on hakanud inimeses kahtlema (kas inimene on üldse nõnda loodud, et ta võiks õndsaks saada), siis on Jumal järelikult hakanud kahtlema ka iseendas. Nii ei ole aga inimesel enam kellelegi loota ega toetuda, tema väärtushinnangud kaotavad kehtivuse. Inimesel ei ole enam igavikulist tähendust, on ainult vaba tahe. Tammsaare loob romaanis n-ö eksperimendi korras situatsiooni, kus senised ideed enam ei kehti.”

Lugemismudeleid ükshaaval läbi käies ning õpilastega nende üle arutledes ei mõju romaan enam „igava talupojaelu kujutusena”. Ühtlasi saavad õpilased tuua paralleele oma elu, mõtete ja tänapäeva probleemidega.

„Kirjanikku õpetades” on oluline tajuda Tammsaare loomingu terviklikku mustrit, tema tüüpilisi võtteid, mille kaudu omandab kirjandusteose analüüs uue mõõtme ning võimaldab pakkuda õpilastele haaravaid avastamis- ja otsimisülesandeid. Alljärgnevalt pakun välja neli toetuspunkti, mille kaudu Tammsaare tekstidele läheneda:

- teoste algus
- karakterite tüübid
- saladused sündmuste käivitajana
- ajakategooriad

**Teoste algus.** Tammsaare alustab oma romaane küllaltki sarnase algoritmiga: kohe teose alguses asetab ta kaardid lauale, s.t lugejale antakse hulk lähteinfot tegelaste ja hetkeolukorra kohta. Tähelepanuväärne on see, et suurem osa Tammsaare teoseid algab saabumisega. Kirjanik kujundab teose alguses olukorra, millega lugejal on lihtne kaasa tulla, sest ta saabub sündmuskohale koos tegelastega. Ühtlasi on teoste alguses ülevaade ka topoloogiast, maastikust, kus tegevustik toimub. Üks võimalus on võtta näiteks „Tõe ja õiguse” kõigi viie osa algused ning neid omavahel võrrelda (I osas saabuvad Vargamäele Krõõt ja Andres; II osas saabub Indrek Tartusse; III osas jõuab Indrek Tallinna; IV osas saabub Karin koju; V osas saabub Indrek Vargamäele). Või võrrelda näiteks „Tõe ja õiguse” I osa ja „Põrgupõhja uue Vanapagana” algusi ning märkida üles peegeleefekti, mis kahte romaani iseloomustab (Vargamäe/Põrgupõhja; Andrese-Krõõda keeramine teelt paremale / Jürka-Lisete keeramine teelt vasakule jne).<sup>2</sup>

**Karakterite tüübid.** Olen oma doktoritöös<sup>3</sup> välja pakkunud järgmised kirjaniku loomingu korduvad karakterite tüübid:

- a) Traagiline kangelane / mässav inimene, kelle all võib ennekõike pidada silmas Andrest ja Indrekut, kuid siia alla liigitub ka Villu. Võtame näitena Andrese. Tema algne kangelaslik loometöö muutub peagi võitluseks jumalaga, sest Andresele sobib jumala tahe ainult siis, kui see langeb kokku tema tahtega. Andres neab viimaks jumala ära, sest too ei vasta tema tahtele. See on camus'liku mässava inimese tegutsemine, mis tuleneb maailma mõistusevastasuse äratundmisest, silmitsi olekust ebaõiglase ja mõistetamatu olukorraga. Romaani „Tõde ja õigus” III osas tühistab mässav Andres oma senised väärtushinnangud. Talupoegliku Andrese kuvandi kõrval tuleks seepärast tähelepanu pöörata tõsiasjale, et temas võib näha üht esimest eksistentsialistlikku ja absurditunde vaimus loodud tegelast eesti kirjanduses.
- b) Neitsilikud ja saatuslikud naiskangelannad. Tammsaarel on mitu naistegelast, keda iseloomustatakse nende neitsilikkuse kaudu (näiteks novellis „Matus”, näidendi „Juudit” nimategelane, Tiina kuju „Tões ja õiguses”, Angela kuju näidendis „Kuningal on külm”, Irma romaanis

---

<sup>2</sup> Vt R. Undusk 2000. Tammsaare topoloogilised paroodiad: „Põrgupõhja uus Vanapagan“. – Keel ja Kirjandus 1, lk 1–10.

<sup>3</sup> Irratsionaalsuse poeetika A. H. Tammsaare loomingu: [http://e-ait.tlulib.ee/129/1/vaino\\_maarja.pdf](http://e-ait.tlulib.ee/129/1/vaino_maarja.pdf)

„Elu ja armastus“, Anna „Kõrboja peremehe“ jt). Vahel on sellel neitsilikkusel lunastav, vahel aga hävitav roll. Tammsaare naistegelastes ilmutab end „ebaisikuline jõud“ või irratsionaalsus, mis tema teoste tegelaste maailmas domineerib. Neitsilikkusse mängutulekuga kaasneb Tammsaare teostes alati mingi murrang. Tegelaste käekäiku saabub muutus, nende ellu sekkub mingi kontrollimatu jõud. „Neitsid“ ise ei taotle sageli seda tulemust, mis nendega kaasneb, ometi on nad muutuse tööriistaks. Ühtlasi toob nõnda saabuv murrang kaasa ühe (elu)tsükli lõppemise ja uue alguse. Oluline roll on naistegelas- tel ka oma liigsesse ratsionaalsusesse kinnikiilunud meestegelaste lahtilükkamisel.

- c) Narri-tüüpi tegelane. Nende alla liigitasin „Tõest ja õigusest“ Pearu, Mauruse ja Karini ning „Põrgupõhja uuest Vanapaganast“ Jürka. Narri-tüüpi tegelane on oluline faabula edasiviija. Tema funktsioon on eelkõige provotseerida, tõugata teist tegelast tegutsema, ka uut- moodi käituma. Provotseerimise vahendid võivad erineda: Pearu provokatsioonid erinevad näiteks Karini ja Jürka omadest. Narri-tüüpi tegelane kui tammsaarelik kunstilise struktuuri komponent on olemas ka romaanis „Elu ja armastus“ ning näidendis „Kuningal on külm“.

**Saladused sündmuste käivitajana.** Tammsaare loomingule on omane see, et mõne saladuse avaldamine ja/või tekkimine tähistab tekstis sageli murrangut, uue sündmustekäigu algust. Olgu näitena toodud kuulus kiviviske episood „Tõe ja õiguse“ I osast, kus vihast pime Indrek tahab tabada oma venda, kuid visatud kiviga saab valusasti pihta hoopis ema. Sügaval hinges hoitava saladuse – kiviviske ja sellele hiljem järgnenud ema surmale aitamise – räägib Indrek edasi ainult oma naisele Karinile, lootes nii saada hingele lunastust. See saladus on Indreku ja Karini abi- elu omamoodi sakraalne alus. Kui aga nende abielu on karile jooksnud, paiskab Karin selle Indreku suurima saladuse võõra inimese kuuldes välja. Afektiseisundis Indrek tulistab naist ning läheb kohtu alla. Esitatud näites võime tuvastada õige mitut saladusest tingitud sündmuse vallandumist.

**Ajakategooriad.** Tammsaare laused on erakordselt sobilik materjal keeleanalüüsiks. Tammsaare tavatseb kasutada „segakõnet“: otse- ja kaud- kõne (monoloogi ja referaadi) vahepealset vormi. Segakõne suurendab teksti sidusust; enamasti on Tammsaarel kaks teatamislaadi põhjalikult

läbi põimunud, nii et kogu tekst saab indirektaalile omase mentaalse varjundi.<sup>4</sup> Tammsaarele tüüpiliseks võtteks on ka tulevikust kõnelemine mineviku kaudu: see, millest räägitakse tulevikku suunatult, osutub juba ka minevikuks. Ühes lauses on koos eri ajavormid. Ühtlasi on väga tammsaarelik ka psühholoogilise ajatajuga mängimine: ajakulu kiirendamine ja selle järsk peatamine.

Toodud näited on muidugi vaid põgusad sissevaated võimalikesse lugemismudelitesse. Tammsaare ei ole kindlasti ainus autor, kelle loomingut saab lugeda uudsete uurimuste valguses. Sisuka ja ootamatu lähenemisega on näiteks Vilde muuseumi koostatud programm „Mäeküla piimanaine”, mille käigus pakutakse õppefilmi vahendusel neli eri vaatepunkti romaanile, analüüsides teost näiteks ökokriitilisest ja feministlikust seisukohast.

Olgu lõpetuseks mainitud veel mõni viis, kuidas oleme Tammsaare muuseumis klassikuid lugenud: programmis „Gailit ja Tammsaare” räägime kirjanike kuulsamatest teostest ning võrdleme, kuidas nad on kirjeldanud oma loomingus näiteks loodust, põlvkondadevahelisi suhteid, armastust, kodu jm. „Kirjandus ja ühiskond: kuidas Tammsaarest „sai” nõukogude kirjanik?” püüab taastada protsessi, kuidas nõukogude võim „töötas läbi” kirjaniku loomingu ideoloogiliselt sobivaks ning millised probleemid sellega seoses esile kerkisid. Kõige rohkem paneb silmad särama aga mõistagi programm koostöös Nukufilmi lastestuudioga, kus õpilaste valitud episoodi põhjal tehakse üheskoos väike lamenuku-animatsioon. Ühe klassi töötlused „Kõrboja peremehe” teemadel on ise juba klassikaks saanud.

---

<sup>4</sup> Vt ka J. Sang 1972. Teatamislaadid Tammsaare tekstis. – Keel ja Kirjandus 2, lk 80–86.